

ՀԱՍՄԻԿ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

«ԱՂԳԱՐԱՐ»-ՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՀԱՅԱՏԱՌ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՄԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ*

Բանալի բառեր՝ Հայատառ, արաբատառ, պարսկերեն, հանդես, փաստաթուղթ, տպագրություն, կրոնական, գեղարվեստական, կաթոլիկ:

«Աղգարար» հանդեսի¹ 1795 թվականի Շբաթ ամսվա² համարում (էջ 253-254) հրատարակվել է Հնդկաստանի Արևմտյան իշխան Մուհամմադ Ալի իսան Վալ-լաջահիի պարսկերեն մի փաստաթղթի հայատառ տարբերակը³: Այն վերնագրված է «Պատեն թղթոյն վարաջա Մահմատալիխանին եղաւ աստ ի հայ գրով, յուսամ ընթերցողաց հանոյ լինի ըստ կամաց իւրեանց»: Փաստաթուղթն Արևմտյան իշխանի համաձայնությունն է արաբատառ տպարան հիմնելու վերաբերյալ, որի նախաձեռնությունն իր վրա էր վերցրել Շմավոնի որդի Հարությունը՝ Շիրազի բարձրագույն դպրանոցից, նույն ինքը՝ 18-րդ դարում Մադ-

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ Գիտության կոմիտեի Ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6B125 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում

¹ «Աղգարար» ամսագիրը լույս է տեսել Հնդկաստանի Մադրաս ֆաղաֆում՝ 1794-1796 թվականներին: Խմբագիրը՝ Հարություն ֆահանա Շմավոնյանը, 1784 թ. ժամանում է Մադրաս և ստանձնում Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ավագ ֆահանայի պաշտոնը: 1789 թ. Շմավոնյանը սկսում է զբաղվել տպագրական գործունեությամբ, իսկ 1794 թ. տպագրում է հայ առաջին հանդեսը՝ «Աղգարարը», տե՛ս **Մարգո Մխիթարյան**, *Հայերեն առաջին տպարանականը և նրա խմբագիրը*, Երևան, 2016, էջ 21:

² Ըստ Ազարիա Զուղայեցու (16-րդ դար) հայտնի «Ազարիայի կամ Զուղայեցիների տոմար» ամուսնով օրացույցի տարվա երրորդ ամիսը:

³ Հրամանի պարսկերեն բնօրինակը կցվել է հանդեսին, որի լուսանկարը մեզ է տրամադրել Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի համալսարանի (UCLA) Արդի հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, պրոֆ. Սեպուհ Ապանեանը: Երախտագիտություն եմ հայտնում հարգարժան պրոֆեսորին: Լուսանկարը կցված է սույն հոդվածին, տե՛ս պատկեր 1: «Աղգարար»-ում տպագրված հայատառ պարսկերեն տարբերակը տե՛ս պատկեր 2:

րասում երկրորդ հայկական տպարանի հիմնադիր⁴ և «Ազդարար» հանդեսի խմբագիր Հարություն քահանա Շմավոնյանը:

Ստորև ներկայացնում ենք փաստաթղթի հայատառ պարսկերեն տարբերակը՝ տպագրված «Ազդարարում»-ում և դրա՝ մեր հայերեն թարգմանությունը.

Նվաբ Օմդոթը մօլք Վարաջայ վէ միրը հընդ ասֆար օվլայ Անուրագին խան Բահադու գոֆր շանգ խօղա լու Մօլքենու Սուլտանունու:

Զման տա զման ազ սփահր բօլանա: Բը ֆտան դիգեր բաս բըֆուդ-մանդ:

Ազն բիշտէր գովրամ դար զըմիր: Վլետաթ սթան բաշ վու աֆադգիր:

Էյ աֆտաթ դահր ազման նուր վամագիր. էյ սաետը խօղայ ազ սարմ սայէ բարմադար:

Դետար դլու դաստո բգրուգան բաշըտ. Դըլու դաստ խօղայեգան բաշըտ:

Դաստըտ ֆէ ամադ բար ֆարամ բիդրամ մաբադ: Հոչանդ բզլ բիշ ֆունի հիշ ֆամ մաբադ⁵:

Ազանջայէ աղ խալեյ խալըխ բե նիագ Փատրի արաթուն էբն Շամաուն, ազ դարըվելմ Շիրագ բմօղթագան ին ֆէ բրատ ունդ բըհար սոմ ֆէ ֆարդէ աստ ոաղմ զարուէթ աստ նահդան դարուն դիար դադամ, վարէդ ին սար-զըմին գետաշտէ վու ին հինմադան հոչանդ ազ վազլ ու հօնար բըհրա նադա-րէդ ամա ֆէրի ֆետրդ ֆէ բրահը նգարըլ ֆթաբի մօղաթի բայէդ մըհնաթ ֆետրդ դըրն սուրաթը չափխանայ բայէրդ թարթիփ ֆետրդ չնանչէ բըվազլի էլահի բըմխաման ըլթաֆ խօղավանդի բըսնի մուֆուրէ չափխանայ էթետար ումիտվար աֆգար լայէրգալ ալի ունէտ ֆէ ին չափխանայ բընամը նամի վու էսմը սամի վալաջանի մուրվվան գետրդետադ վու ֆուրուր արաբի վու վարսի վու դէրիհայ չափ գադա շուվետադ գիադէ հադդէ ադդաբ:

⁴ Հարություն Շմավոնյանի գործունեության և Մադրասում գործող տպարանների մասին կան տարակարծություններ: Այնուամենայնիվ, նշենք, որ Մ. Խ. Դավթյանը և Հ. Գ. Մանուչարյանը Մովսես Բաղրամյան. հայ քաղաքական հրապարակախոսությունը սկզբնավորումը գրում (ԵՊՀ հրատ., 2015) հիմնավորում են, որ Շահամիրյանների տպարանի հենքի վրա (առաջին հայտատառ տպարանը Մադրասում հիմնել է Շահամիր Շահամիրյանը՝ 1772 թ.) 18-րդ դարում առաջացավ հայ արհեստավարժ հրատարակիչների մի խումբ, որի մեջ ուրույն տեղ ունի Հարություն Շմավոնյանը: Նա, իրականում, շարունակել է Շահամիրյանի գործը (էջ 33): Հարություն ֆահանա Շմավոնյանը առաջին հայ խմբագիրն էր և այդ, նախադեպը չունեցող, մեծ գործի հիմնադիրն ու ստեղծողը: Տե՛ս նաև՝ Ա., Բաբայան, Հայ գիրքը և տպագրությունը, Երևան, 1963, էջ 68-73, Հ. Խաչատրյան, «Մադրասի տպագրատան պատմությունից», ԼՀԳ 3 (41), 1984, էջ 41-50:

⁵ Զափածո հատվածները վերցված են Նիզամի Գյանջավիի «Էսֆանդարնամե [Ալեֆսանդրի գիր-ֆը]» պոեմի առաջին «Շարաֆնամե [Փառքի գիրք]» մասից:

Թարգմանություն՝

Նավար Ումդաթ ու-Մուլք, Վալլա Զահ, Ամիր ու-Հինդ, Ասաֆ ու-Դաուլա, Անվար ու-Գին Խան Բահադուր, Զաֆար Զանգ

Թո՛ղ Աստված հավիտյան պահի նրա երկիրն ու իշխանությունը:
[Զափածո հատվածը]

«Ումն (բռց. արարչի արարածներից նվագագույնը) պաղրե Արաթուն Իբն Շամուն [Շմաունի որդի Հարությունը]՝ Շիրազի բարձրագույն կրթարանից, ըստ անհրաժեշտության՝ կնքված և համարակալված օրապահիկի թղթով, պահանջվել էր այս երկիր մտնի, ժամանել է այս երկիր: Եվ այս անգետը, չնայած գիտությունից ու արվեստից ոչինչ չգիտի, սակայն մտածեց, որ գիրք գրելու համար պետք է շատ ժամանակ վատնել, ուրեմն, հարկավոր է տպարան հիմնել՝ նախատեսվող տպարանը մեծ ջանքերով և Աստվածային գերազանցությամբ և Աստվածային շնորհի օժանդակությամբ: Կիահույս ենք, որ մեծարգո պարոնի մշտական բարությանը այդ տպարանը Սամի Վալլաջահիի անունով հայտնի դառնա և արաբերեն, պարսկերեն և այլ գրքեր տպագրվեն: Քաղաքավարության սահմաններում բավական է»:

Գրության բովանդակությունից պարզ է, որ, ըստ ամենայնի, Հարություն Շմավունյանը ժամանելով Շիրազից՝ նախաձեռնել է նաև արաբատառ տպարանի հիմնումը Մադրասում, որին համաձայնել է Արկոտի իշխանը և ուղարկել թույլտվությունը⁶:

Ըստ ուսումնասիրողների, 1780-ական թվականների սկզբին Մադրասի առաջավոր քաղաքացիներն իրենց զավակների կրթության և համայնքի լուսավորական գործի ծավալման նպատակով Իրանի և Հնդկաստանի հոգևոր թեմի առաջնորդից՝ մի արժանավոր քահանա են խնդրել: Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը նպատակահարմար է գտնում Մադրաս ուղարկել շիրազցի Հարություն Շմավունյանին, որն արդեն յոթներորդ տարին էր ինչ ճգնում էր պարսիկ գերվիշների մենաստանում՝ Բաբաքուհ կոչվող լեռան այրերից մեկում⁸: Նշենք, որ Շիրազի

⁶ Այս փաստաթղթի մասին տե՛ս նաև՝ Mesrobyb Jacob Seth, *Armenians in India. From the earliest times to the present day. A work of original research*, Asian Educational Services, New Delhi, Madras, 1992, p. 599.

⁷ Դեռևս 7-րդ դարից արևելյան Բիստունեական արքեպիսկոպական-թեմական կենտրոններից մեկը Իրանի Ֆարս նահանգն էր՝ Ռեյ-Արդաշիր (գտնվել է Ֆարս և Խուզեստան նահանգների հատման կետում) կենտրոնով: Այս թեմի իրավասության տակ էին գտնվում նաև Հնդկաստանի եկեղեցիները: Իսկ 17-րդ դարում Իրանա-Հնդկաստանի թեմը՝ առաջնորդանիստ Նոր Զուղա ֆաղաֆով նմանվում էր մի փոքրիկ հասարակապետության, որի աշխարհիկ կառավարիչները ընտրվում էին համայնքի ազդեցիկ հայ ընտանիքներից, իսկ հոգևոր առաջնորդները ընտրությունից հետո հաստատվում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների կոնդակներով:

⁸ Մ. Մխիթարյան, Հայերեն առաջին պարբերականը և նրա խմբագիրը, էջ 20-21:

հյուսիսային լեռնաշղթայի Բաբաքուն՝ լեռնագագաթի անունը և այս լեռան հոգևոր բովանդակությունը կապված է 10-11-րդ դարերում այստեղ ապրած սուֆի շեյխ Աբու Աբդալլահ իբն Օբադալլայ Բաքույա Շիրազիի անվան հետ, որը հայտնի է նաև իբն Բաքույա ձևով: Իբն Բաքույան ճգնել է այս լեռան այրերից մեկում, 1037 թվականին մահացել և թաղվել է այդտեղ⁹: Ըստ ամենայնի, հենց Բաբա Քունիի անունը, որը բառացի նշանակում է «լեռան հայր», ընդ որում, սուֆիզմի մեջ Բաբա-ն պատվավոր կոչում էր եղբայրակցության ղեկավարների, շեյխերի, մուրշիդների և դերվիշների համար, դարձել է իբն Բաքույայի ժողովրդական անվանակոչումը, որով հայտնի է նաև լեռը: Փաստորեն, հայ քահանան ճգնել է սուֆիների ճգնավայր Բաբաքունի այրերից մեկում, երբ 1777 թվականին կորցրել էր իր երկու զավակներին և, զանց առնելով աշխարհիկ կյանքը, նվիրվել էր մենակեցությանը¹⁰: Ինչպես նշում է Մեսրոպ 3. Աթեանցը այդ ընթացքում Շմավոնյանը «Այլ սակայն յուսահատ որքան էրն, տակաւին անվհատաբար յօգուտ ի կիրարկ նա զպատեհն եւ յընթացս եօթնամեայ ճգնութեանն ի 'Բաբաքո՛ւ, ուսաւ ուշիմ եւ մտավարժ Հայ ազգի կրօնաւորն ի Դարվիշացն Պարսից զգիր եւ զդպրութիւն Իրանի եւ եղեւ հմուտ պարսկագէտ ի զարմանս ճգնակից եղբարցն»¹¹:

Քննարկվող փաստաթղթում Հարություն Շմավոնյանի համար օգտագործվել է «պաղրե» կաթոլիկ հայրերի դիմելածեք, որից պետք է ենթադրել, որ նա կարող էր հարել կաթոլիկ եկեղեցուն¹²: Նշենք, որ այդ շրջանի Մադրասի հայ կաթոլիկների ոչ մեծաթիվ հանրությունը կարևոր գործ է կատարել գաղութի ազգային ոգին պահելու և առաջընթացի համար: Նրանց մեջ հատկապես նշանավորվում են Շահրիմանեան և Ղարամեան տոհմերը, որոնք գաղթել էին Զուղայից և եվրոպական կաթոլիկների հետ ունեցած իրենց մտերմության արդյունքում հաջող դիրքեր էին գրավում թե՛ առևտրի և թե՛ հասարակական ասպարեզներում¹³: Մյուս կողմից, կաթոլիկ քարոզիչների գործունեության նշանակու-

⁹ M. Kasheff, "Bābā Kūhī", *Eir*, Vol. III, Fasc. 3, pp. 293-294 <https://iranicaonline.org/articles/baba-kuhi>; Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, ed. by Karl Jahn, Dordrecht-Holland, 1967, p. 234.

¹⁰ Ռուբեն Վրդ. Յովակիմեան, «Յարութիւն Քահանայ Շմաւոնեան», *Սիւն*, Ապրիլ-Մայիս-Յունիս, 1938, էջ 92, Տ. Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, *Հնդկահայք, Տպաւորութիւններ եւ տեղեկութիւններ (Պատկերազարդ)*, Զ., Երուսաղէմ, տպարան Սրբոյ Յակոբեանց, 1941, էջ 53:

¹¹ «Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան. հիմնադիր հայ հրապարակագրութեան», *Հանդէս ամսօրեայ*, թիւ 5-6, 1923, այ. 237:

¹² Հարցի շուրջ նամակագրության ընթացքում պրոֆ. Ասլանեանը կարծիք հայտնեց, որ հայերեն «Տէր» բառին համարժեք հաճախ գործածվել է «պաղրե» ձևը և կապված չի եղել կաթոլիկ եկեղեցուն հատելու համգամանքի հետ: Ընդ որում, այս ավանդույթը Հնդկաստանում ձևավորել էին պորտուգալացիները, որոնք գործածում էին այդ ձևը «հոգևորական, կղերական» իմաստով:

¹³ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, *Հնդկահայք*, էջ 56:

թյունը արևելքում տպագրական գործի տարածման մեջ շեշտելով, նշենք, որ առաջին տպագրական մեքենան Իրան է հասել կարմելիտ հայրերի միջոցով՝ 1628 թվականին, որից դեռևս տաս տարի առաջ կարմելիտ հայր Հովհաննես Թադեոսը Սեֆյան շահ Աբբաս I-ին հաղորդել էր արաբատառ տպագրության գործն Իրան տեղափոխելու նպատակների մասին¹⁴։ Կարող ենք ասել, որ իրանահայ մտավորական գործիչների շրջանում ևս արաբատառ տպագրություն հիմնելու գաղափարը շրջանառության մեջ էր այդ ժամանակից և փոխկապակցված էր կաթոլիկների գործունեության հետ։

Արաբատառ տպագրություն. ընդհանուր ակնարկ

Վաղ արդի շրջանում, երբ իսլամական աշխարհը ոգևորված չէր տպագրության զարգացման և դրա առավելությունների գաղափարով, արաբատառ տպարանների հիմնումը արդիական էր նաև Հնդկաստանում։ Ընդ որում, հայկական տպագրությունը արևելքում սկսվել էր շատ ավելի շուտ, մասնավորապես՝ Օսմանյան կայսրությունում՝ 1567 թվականից, Սեֆյան Իրանում՝ 1638 թվականից, իսկ մողոլների կայսրությունում՝ 1772 թվականից։ Հայերը տպագրական գործի և գիտելիքի կրողն էին դեռևս 16-րդ դարի սկզբից, երբ 1512 թվականին Վենետիկում տպագրվեց առաջին հայերեն գիրքը։ Հայտնի է, որ արաբատառ տպագրությունը եվրոպայում սկսվել է 15-16-րդ դարերից¹⁵, իսկ Օսմանյան կայսրությունում, սուլթանական արգելքների պատճառով, միայն 1706 թ. տպագրվեց առաջին արաբատառ գիրքը՝ Աստվածաշնչի արաբերեն թարգմանությունը (Հալեպում)¹⁶։ Իրանում առաջին պարսկերեն գիրքը տպագրվեց 1818 թվականին, երբ Միրզա Զայն ալ-Աբեդդինը Թավրիզում հիմնեց

¹⁴ S. David Aslanian, “The Early Arrival of Print in Safavid Iran: New Light on the First Armenian Printing Press in New Julfa, Isfahan (1636-1650, 1686-1693)”, *Handes Amsorya*, Vienna-Yerevan, 2014, col. 381-383.

¹⁵ Ա. Առափեյան, «Արաբական առաջին տպագիր գրքեր. դրվագներ արաբական տպագրության պատմությունից», *Արևելագիտության հարցեր* VIII, Երևան, 2014, էջ 10-19, տե՛ս E. Lincoln, “Gospel Lessons: Arabic Printing at the Tipografia Medicea Orientale”, *Art in Print*, vol. 4, 2014, pp. 4-10, և այլն։ 1538/9 թվականին Վենետիկում տպագրվել է Դուրանը Ալեսանդրո Պազանինոյի կողից, տե՛ս Sebouh David Aslanian, “The Early Arrival of Print in Safavid Iran: New Light on the First Armenian Printing Press in New Julfa, Isfahan (1636-1650, 1686-1693)”, col. 393։ 1651 թ. Ամստերդամում տպագրվել է Սաադիի «Գուլեստան» երկը, 1644 թ. տպագրվել էր պարսկերեն ասացվածքների մի ընտրանի։ Մինչև 1700 թվականը եվրոպայում տպագրված արաբատառ պարսկերեն գրքերի մասին տե՛ս Paul de Lagarde, *Persische Studien*, 1883, pp. 1-12։

¹⁶ U. Ryad, “Introduction: the Ottoman and Persian Empires in the 18th Century”, in *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History*, vol. 12, Asia, Africa and the Americas (1700-1800), ed. by David Thomas and John Chesworth, Brill – Leiden. Boston, 2018, p. 9.

տպագրատուն¹⁷: Բարձր դուռը և օսմանյան հոգևոր խավը մերժողական կեցվածք ունեին արաբատառ տպագրության նկատմամբ: Նրանք թույլ չէին տալիս արաբատառ գրքերի տպագրությունը մինչև 1720-ական թվականները¹⁸, իսկ Ղուրանը չտպագրելու ֆեթվան գործեց մինչև 19-րդ դարի կեսերը: Արաբատառ տպարանների արգելքը կրոնական հենք ուներ և առաջին հերթին կապված էր Ղուրանը տպագրելու ժամանակ հնարավոր անճշտություններ ի հայտ գալու մտավախության հետ: Արգելելով արաբատառ տպագրությունը, խուսափում էին հնարավոր տպագրական սխալներից, որոնք, կարող էին ի հայտ գալ տպագրության ժամանակ և աղավաղել Ղուրանի բովանդակությունը, խուսափում էին ոչ մոտուլմանների ներգրավվածությունից, որոնք ստեղծել էին տպագրական գործը: Սրան հավելվում էր նաև սոցիալական բաղադրիչը, մասնավորապես ձեռագիր գրքի ոլորտում մոտուլմանների և «ուլամայի» ունեցած առաջատար դիրքը, գրիչ-ընդօրինակողների մեծ թիվը, որոնց համար ձեռագիր գրքի ստեղծումը ապրուստ վաստակելու միջոց էր:

¹⁷ N. Green, “Persian Print and the Stanhope Revolution: Industrialization, Evangelicalism, and the Birth of Printing in Early Qajar Iran,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 30/3, 2010, p. 480.

¹⁸ Առաջին արաբատառ տպագրատունը Ստամբուլում բացվեց 1727 թ.՝ Ահմեդ III-ի հրամանով Մուֆտին արձակեց ֆեթվա, որ տպագրությունը օգտակար է գրքերի բազմացման համար: Տպագրատան բացման գաղափարակիրը և տպագրական գործի հիմնադիրն ու իրականացնողն էր Իբրահիմ Մյուքեֆերիկան՝ դավանափոխ (խալամացած) հունգարացի ֆիստոնյա բողոքականը: Նշենք, որ 18-րդ դարում օսմանյան պալատից դուրս գտնվող մարդիկ, որոնց օգտակարությունը ապացուցված էր պալատի համար, կարող էին զբաղեցնել «մյուքեֆերիկա»-ի պաշտոնը, որը ենթադրում էր, որ Օսմանյան արևմուտքում սուլթանին մոտ կանգնած մարդ է և իրականացնում է կարևոր հասարակական և բաղաձայնական առաքելություններ: Իբրահիմը, որը նաև տիրապետում էր եվրոպական լեզուներին, ստացավ այդ պաշտոնը, որը հետագայում դարձավ նրա մականունը, տե՛ս Vefa Erginbaş, “Enlightenment in the Ottoman context: Ibrahim Müteferrika and his Intellectual Landscape”, *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East*, ed. by Geoffrey Roper, Brill, Leiden-Boston, 2014, p. 65: Իբրահիմը իր հիմնադրած տպարանում տպագրության իրավունք էր ստացել միայն աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր հրատարակելու համար՝ բառարաններ, գեղարվեստական, աշխարհագրությանը և պատմությանը վերաբերող գրքեր: Նա նաև տպագրեց իր հեղինակած հենց իր դավանափոխության պատմությունը, տե՛ս O. Sabev, “Waiting for Godot: Formation of Ottoman Print Culture, in *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East*”, *Islamic Manuscripts and Books*, Vol. 4, Brill, 2014, pp. 101-120; Taisiya Leber, “The Early History of Printing in the Ottoman Empire through the Prism of Mobility”, *Diyâr, Jahrgang 2-Heft1*, 2021, p. 77: Նշենք նաև, որ հայկական տպագրության Կ. Պոլիսի օջախը գործել է 16-րդ դարից: Վենետիկից հետո այս բաղաձայն առաջինն էր, որտեղ հայերեն գիրք տպվեց: 1567 թ. Աբգար Դ-ի կամ Աբգար Թոփառեցին այստեղ հիմնում է հայկական տպարան: Թոփառեցուց հետո մոտ հարյուր տարի այս օջախում հայերեն գրքեր չեն տպվել: 17-րդ դարի երկրորդ կեսին երեմիա Քյոմյուսեյանը, Գրիգոր Մարգվանցին, Ասվաթատուր Դաշտենցը հիմնում են տպարաններ, տե՛ս Ա. Ս., Բաբայան, «Հայ տպագրության 450 տարին», ՊԲՀ, 1 (20), Երևան, 1963, էջ 34:

Արաբատառ տպագրությունը, որը սկիզբ էր առել 16-րդ դարում Իտալիայում, առավել համապարփակ բնույթ, նաև՝ կրոնական գրքերի տպագրության ընդգրկմամբ, ստացավ 19-րդ դարում: Դա եվրոպայում գրքի տպագրության մեքենայացման արագ արձագանքն էր¹⁹, ինչը նշմարվեց նաև Հնդկաստանում:

Տպագրական գործի սկզբնավորողները Հնդկաստանում կաթոլիկ քարոզիչներն էին՝ 1556 թ. Գոայում ճիզվիտ քարոզիչները հիմնել էին առաջին լատինատառ տպարանը²⁰: Կալկաթայում արաբատառ տպագրական գործը 1781 թվականին նախաձեռնել էր անգլիացի արևելագետ Ջարլզ Ուիլկինսը՝ ստեղծելով բենգալերեն և պարսկերեն տպագրական տառերը և տպագրել էր առաջին պարսկերեն գիրքը՝ “Enshā-ye Harkaran”՝ Ֆրանսիա Բալֆուրի հեղինակությամբ: 1781 թվականից մինչև 1788 թվականը Կալկաթայում տպագրվել էին բավականին թվով պարսկերեն գեղարվեստական գրքեր: 1799 թվականին բապտիստ քարոզիչների ջանքերով ևս մեկ տպարան էր հիմնվել Սերամփուրում/Կալկաթա, որտեղ նույնպես տպագրվել են պարսկերեն գրքեր և, որը մինչև 19-րդ դարի կեսերը արաբատառ տպագիր գրքի առաջատարն էր Հնդկաստանում²¹:

Հնդհանրապես, Հնդկաստանում արաբատառ տպագրության գործը և պարսկերեն, արաբերեն թարգմանչական գործի սկզբնավորումն ու զարգացումը տեղի է ունեցել Ասիական ընկերության (1784 թ., Asiatic Society) ջանքերով, որը Բենգալում հիմնադրվել էր անգլիացի արևելագետներ Ջարլզ Ուիլկինսի և Ուիլիամ Ջոնսի ջանքերով²²: Տպարաններ են գործել Բոմբեյ, Կալկաթա, Ագրա, Ալլահաբադ, Հեյդարաբադ, Բանարես, Բարլի, Դելի, Լաքհնաու քաղաքներում²³: Հնդիկ գիտնական Վ. Դհարվադկերի հաշվարկով, բրիտանական և դանիական միսիոներների գործունեության արդյունքում 1800-1840 թթ. տպագրվել էր 212000 անուն գիրք և բուկլետ՝ քառասուն լեզվով՝ ներառյալ արաբատառ լեզուները²⁴: Թերևս, կարող ենք նկատել, որ արաբատառ տպագրությունը

¹⁹ N. Green, “Persian Print and the Stanhope Revolution: Industrialization, Evangelicalism, and the Birth of Printing in Early Qajar Iran,” p. 474.

²⁰ https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/63040/9/09_chapter%202.pdf

²¹ M. Ġarawī, “Ketābhā-ye fārsī-e ĉāp-e hend wa tārik̄ča-ye ān,” Honar o mardom 102-03, 1350 Š./1971, pp. 27-28.

²² Տե՛ս The Annual Biography and Obituary: vol. XXI, London 1837, pp. 70-71.

²³ Տպագրատների ցանկը տե՛ս M. Ġarawī, “Ketābhā-ye fārsī-e ĉāp-e hend wa tārik̄ča-ye ān,” pp. 36-37.

²⁴ M. Rzepka, “Persian Bible Translations in India in the Early 19th Century”, *Orientalis Christiana Cracoviensis* 3, 2011, p. 109. 1888 թ. Հեյդարաբադում հիմնվում է Դա՛իրաթ ալ-Մա՛արիֆ ալ-Ուլլահմանիյա՛ տպագրատունը, որը արաբերեն ձեռագրերի տպագրության առաջատարն էր, տե՛ս O. Khalidi, “Dā’irat al-Ma’ārif al-Uthmāniyah: A Pioneer in Manuscript Publishing in Hyderabad”, *Deccan, India, MELA Notes*, No. 80, 2007, pp. 27-32:

Հնդկաստանում ևս ծաղկում ապրեց 19-րդ դարի սկզբից, երբ տեղի ունեցավ «լորդ Ստանհոփի» տպագրական հեղափոխությունը և որի ստեղծած (1800 թվական) տպագրական մեքենայի փոքր չափը թույլ էր տալիս դրանք հեշտությամբ տեղափոխել նավահանգստային քաղաքներ և հիմնել տպագրատներ²⁵:

Ամփոփելով Հնդկաստանում արաբատառ տպագրության սկզբնավորման մասին կարճ անդրադարձը և վերադառնալով «Ազդարար»-ում տպագրված փաստաթուղթ-հրամանին, նշենք, որ Մադրասում արաբատառ տպագրության հիմնման գործի նախաձեռնությունը, ըստ ամենայնի, պատկանել է հայերին: Իսկ այդ գործի ընդհանուր պատկերը Հնդկաստանում նաև ցույց է տալիս, որ ինչպես Իրանում և Օսմանյան կայսրությունում, այնպես էլ այստեղ, տպագրական մշակույթը սկիզբ է առել ներգաղթյալների, միսիոներների, եվրոպացիների նախաձեռնությամբ և ջանքերով: Այդ համատեքստում է, որ նշված տարածաշրջանում արաբատառ տպագրական գործի տեղաշարժի մեջ ևս հայերն ունեցել են իրենց ներդրումը²⁶: Ընդ որում, տվյալ դեպքում հայ գործիչները այդ գիտելիքը տեղափոխում էին արևմուտքից Իրան, Իրանից էլ՝ Հնդկաստան: Հայ մտավորականների այս գործունեությունը միջտարածաշրջանային բնույթ ուներ: «Ազդարար»-ի սույն գրությունը թույլ է տալիս արձանագրելու, որ հայ գործիչները, որոնք 18-րդ դարի կեսերին Հնդկաստանում հիմնել էին հայատառ տպարաններ, քաջ գիտակցել են արաբատառ տպարանների անհրաժեշտությունը, իսկ Մադրասի նավահանգիստային դիրքը և տպագրական մեքենայի տեղափոխման հնարավոր հեշտությունը նպաստավոր էր այդ գործի ձեռնարկման համար:

Հնդկաստանի 9-րդ նավաբ Վալլաջահի պարսկերեն հրամանի հայատառ տարբերակը փաստում է, որ Մադրասում արաբատառ տպագրության ջատագովն էր Հարություն քահանա Շմավոնյանը: Մուհամմադ Ալի խան Վալլաջահը աչքի է ընկել կրթական գործի, մշակույթի և կրոնի նկատմամբ իր առանձնահատուկ քաղաքականությամբ և կաթոլիկ քարոզիչները ևս ջանացել են նրան ներգրավել արաբատառ գրքի տպագրման գործի մեջ: Այն որ, 18-րդ դարում արաբատառ տպարան դեռ չէր հիմնվել Մադրասում, հուշում է ոչ միայն փաստաթղթի բովանդակությունը, այլ նաև այն, որ դրա պարսկերեն բնօրինակը կցվել է «Ազդարար» հանդեսին, իսկ տպագրվել է միայն հայատառ տարբերակը: Մադրասում արաբատառ տպագրության գործի պատմության մեջ սույն փաստաթղթի նշանակությունը արձանագրելով, նշենք, որ, դեռևս որևէ փաստագրական նյութ Մադրասում «Սամի Վալլաջահ» անվամբ առանձին արաբատառ տպա-

²⁵ N. Green, “Persian Print and the Stanhope Revolution: Industrialization, Evangelicalism, and the Birth of Printing in Early Qajar Iran,” pp. 475-479.

²⁶ 1843 թվականին հայ առևտրականի միջոցով Իսֆահան է հասել «արեհնով շարվածով» ձեռքի տպագրական հաստոցը, նույն տեղում, էջ 485:

գրատան հետագա գործունեության մասին մեր ձեռքի տակ չի հայտնվել: Սակայն պետք է նաև արձանագրենք, որ Հարություն Շմավոնյանի տպագրատանը պարսկերեն տառերի ստեղծման մեջ վարպետացել էր «զհոգեծին զաւակն իմ՝ զձեռնասուն աշակերտն, զհաշիկ Ծատուր Զաիփեանն Նոր-Ջուղայու Թաւրիզեցին... զի ի սկզբանէ աշխատող է և օգնական իմ և համայն գործարանիս, և մանավանդ փորագրութան տառից, և ոչ միայն Հայոց, այլ և այլազգաց և պարսից՝ զոր վասն փորձառութան յայտ արարաք ձերում՝ բանասիրութեան պարսից լեզվով, ըստ Բէիթ ասեն, սակա գովութեան տարժանելի գործոյս աշխատողաց, ի փառս տուողին շնորհաց» (1793 թվական, Պորփիրի Ներածութիւնն, Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութեամբ, հիշատակարան)²⁷:

«Ազգարար»-ում հայատառ պարսկերեն փաստաթղթի տպագրության հետ կապված կրկին հարց է առաջանում. արդյո՞ք միայն արաբատառ տպագրության բացակայությամբ էր պայմանավորված պարսկերեն նյութը հայկական այբուբենով տպագրելու հանգամանքը, թե՞ հայ ընթերցողին հասանելի և ընթեռնելի էր միայն հայերեն գիրը: Հայտնի է, որ հնդկահայ գաղութի ձևավորման կորիզը Նոր Ջուղայի հայ բնակչությունն էր²⁸ սկզբում ջուղայեցի առևտրականները, այնուհետև՝ նրանց ընտանիքները, որոնք տիրապետում էին պարսկերենին: Պարսկերենը Հնդկաստանում արքունիքի լեզու է եղել մոտ 300 տարի՝ 15-րդ դարի վերջից մինչև 18-րդ դարի վերջ և 19-րդ դարասկիզբ: Ընդ որում, պարսկերենը իր գերակա դիրքն ունեցել է այդ երկրի հասարակության բոլոր շերտերի, մուսուլման և ոչ մուսուլման հատվածների շրջանում՝ որպես գրականության և վարչական գրագրության լեզու: Մողոլ արքա Աքբարի իշխանության (1556-1605 թթ.) տարիներին պարսից գրականության աննախագեղ առաջընթացով, և նաև՝ միջին դպրոցներում կրոնական առարկաների պակասեցման պայմաններում՝ պարսկերենը դարձել էր հնդիկ արքայի և պալատի առաջին լեզուն²⁹: Իսկ պարսկականացված մշակութային կոթողները և պարսկերեն գրական ստեղծագործությունները ի հայտ էին եկել դեռևս 13-րդ դարից³⁰:

²⁷ Գ. Զարեհանյան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1895, էջ 202-203:

²⁸ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, Հնդկահայք, Տպաւորութիւններ եւ տեղեկութիւններ (Պատկերազարդ), Զ., Երուսաղէմ, տպարան Սրբոյ Յակոբեանց, 1941, էջ 44, Ռ. Ա. Աբրահամյան, «Հայերը Մադրասում», Բեձ, 3 (87), Երևան, 1995 թ., էջ 182-187:

²⁹ T. Qutbuddin, "Arabic in India: A Survey and Classification of its Uses, Compared with Persian", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 127, No. 3, 2007, pp. 316-317.

³⁰ Այս համատեքստում հիշատակման արժանի է հայտնի հնդիկ հեղինակ Ամիր Խոսրովը (1253-1325 թթ.), որը պարսկերենով հսկայածավալ գրական ժառանգություն է թողել: Հարցի մասին տե՛ս նաև՝ Michael H. Fisher, "Teaching Persian as an Imperial Language in India and in England during the late 18th – 19th Centuries," *Literacy in the Persianate world, Writing and the Social Order*, ed. by B. Spooner, W.L. Hanaway, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology Philadelphia, 2012, pp. 328-331:

Հնդկահայ բնակչությունը տիրապետում էր արաբատառ գրին՝ պայմանավորված դպրոցներում այն ուսուցանելու հանգամանքով, մասնավորապես՝ պարսկերեն գրականության միջոցով: Կարծում ենք, հայերեն գրի օգտագործումն ուներ խորհրդանշական և բարոյահոգեբանական նշանակություն և քանի դեռ չկար արաբատառ տպագրությունը, հայ ընթերցողին մատչելի էր և ավանդույթի ուժով հաճելի էր հայատառ գիրը՝ չնայած խոսում և գրում էր նաև պարսկերեն: Պետք է նշեմ, որ հնդկահայերի շրջանում հայերեն-պարսկերեն երկլեզվության անկման մասին Իրանա-Հնդկաստանի հայոց թեմի վերջին առաջնորդ Վահան Եպսկ. Կոստանեանը, որը 1949 թվականին Բաղդադով անցել է Հնդկաստան, իր հոտին այցելության համար, ցավով նշում է, որ Բոմբեյի և Կալկաթայի հայության $\frac{3}{4}$ -ը հայերեն չէր խոսում, իսկ միայն Կալկաթայում գործող օրիորդաց և տղայոց փոքր դպրոցներում նույնիսկ աղոթքը անգլերեն էր³¹:

Ամփոփելով, նշենք՝

1. Արևելքում արաբատառ տպագրության գործի շրջանառության, մասնավորապես, Մադրաս տեղափոխելու նախաձեռնության մեջ գերակատարություն են ունեցել նաև հայ հրատարակիչ-մտավորականները:

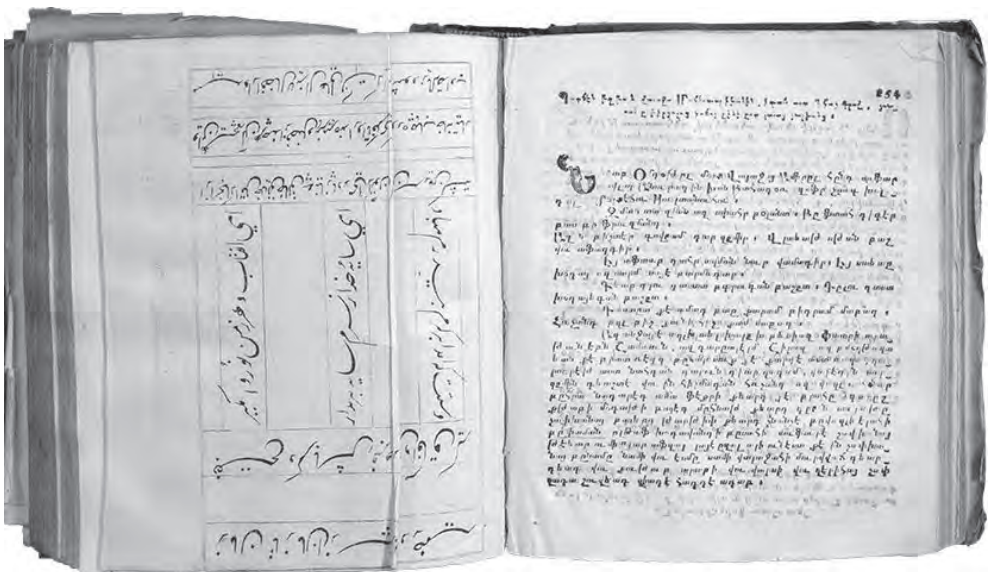
2. Մադրասում արաբատառ տպագրության գործի հիմնման անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր պարսկերենի և պարսից գրականության գերակա դիրքով, որն առարկայական են գնահատել նաև հայ մտավորական գործիչները: Մադրասահայ բնակչությունը հավասարապես տիրապետել է հայերենին և պարսկերենին, որը 20-րդ դարում փոխարինվել է անգլերենով:

3. Փաստաթուղթ-հրամանի գոյությունը թույլ է տալիս հետագա ուսումնասիրության առարկա դարձնելու նաև Մադրասում «Սամի Վալլաջահի» անվան արաբատառ տպագրատան հնարավոր գործունեությունը:

³¹ 3. Իրազել (Յակոբ Տէր Յակոբեան), Պատմություն հնդկահայ տպագրության, խմբ. Վազգէն Ղուկասեանի, հրատ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1986, էջ 15:

Պատկեր 1

Պատկեր 2

HASMİK KIRAKOSYAN

ON AN ARMENO-PERSIAN DOCUMENT PUBLISHED
IN “AZDARAR”

Key words: Armenian-script, Arabic-script, Persian, printing, journal, document, religious, fiction, Catholic.

In the issue of “Azdarar” of the month *Shbat*, 1795, a decree of Muhammad Ali Khan Wallajah (the Nawab of Arcot in India) was published. The document was in Persian written in the Armenian script. The decipherment and translation of the document proved that Armenian intellectuals were among initiators of the establishment of Arabic-script printing houses in Madras and had a crucial role in the geographic spread of Arabic-script printing culture. Furthermore, the document mentions the founder of the first Armenian journal “Azdarar,” Father Harutyun Shmavonyan, known for his printing activities. In a colophon of one of his printed books, Father Harutyun stated that his pupil Khachik Tsatur Zaipean was skilled in printing Persian letters, which was an essential factor for the successful establishment of an Arabic-script printing house. Also, a Persian version of the document written in the Arabic script was attached to this issue of “Azdarar,” proving the lack of Arabic-script printing facilities and the necessity to print the Persian material in Armenian letters. Presumably, the Armenian community of India was familiar with the written version of Persian and knew the Arabic script as well, but the use of the Armenian script also had a symbolic, moral, and psychological significance for Armenians.

АСМИК КИРАКОСЯН

ОБ ОДНОМ ПЕРСИДСКОМ АРМЕНОГРАФИЧЕСКОМ ДОКУМЕНТЕ,
НАПЕЧАТАННОМ В ЖУРНАЛЕ “АЗДАРАР”

Ключевые слова: Армянские буквы, арабские буквы, персидский, журнал, документ, типография, религиозный, художественный, католический.

В номере за месяц *Шбат* 1795 года в журнале “Аздарар” был опубликован документ на персидском языке, написанный армянскими буквами – указ наваба индийского княжества Аркот Мухаммада Али Хан Валладжаха. Транскрипция и перевод текста показывают, что армянские интеллектуалы были

инициаторами создания типографии в Мадрасе для печатания арабописьменных книг и газет. Зачинателем этого дела был основатель первого армянского журнала “Аздарар” Транскрипция Арутюн Шмавонян. Кроме того, в колофоне одной из книг, напечатанных им, он сообщает, что один из его учеников (Хачик Цатур Заипян) владел искусством создания типографских персидских букв, и это было залогом успеха в деле основания им арабописьменной типографии. Персидский вариант вышеупомянутого документа, написанный арабским письмом, был приложен к номеру журнала, и это также свидетельствовало об отсутствии такой типографии. При этом представители армянской общины Индии владели устным и письменным вариантами персидского, однако для них применение армянского алфавита для написания персидского текста имело также моральное и символическое значение.